

Azerbaycan'a Yönelik Ermeni Terörizmi*

Rashad Rzayev**

ORCID: 0000-0002-1626-6917

Öz

Terörizm ulusal sınırların ötesine geçmiş ve dünya toplumunu tehdit etmiş, tüm ülkelerin çıkarlarını etkileyen küresel sorun haline gelmiştir. Ermenilerin de Azerbaycan halkına yönelik gerçekleştirdikleri terör faaliyetleri yakın tarihin en önemli olaylarından biri olmuştur. Bu terörizmin karakteristik özelliği yürütme sırasındaki zulmün artmasıdır. Ermeni teröristleri için insanların hayatlarının önemsiz hale gelmesi bu eylemlerinde belirleyici rol oynamaktadır. Araştırmanın amacı Uluslararası terörizminin bir kolu olan Ermeni terörünün dününü bugününü ve yarınını incelemek, Azerbaycan halkına yönelik gerçekleştirdikleri terör eylemlerinin, nedenini ve sonucunu açıklamaktır. Araştırma sürecinde Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Devlet Arşivleri ile Devlet ve Özel Kütüphanelerdeki kaynaklardan yararlanılmıştır. Kaynak tarama zamanı birçok kitap, akademik makaleler, elektronik kaynaklar, resmî belgeler, bu konuda yapılmış çalışmalar araştırılmış ve incelenmiştir. Araştırmada Ermenilerin Azerbaycan halkına yönelik gerçekleştirdikleri terör faaliyetlerini açıklamaya yönelik yürütülmüştür. Burada Ermenilerin Azerbaycan topraklarından hak iddia etmeleri ile ilgili bilgiler açıklanmıştır. Ermenilerin yaptıkları soykırımlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermeni Terörü, Dağlık Karabağ

Gönderme Tarihi: 10/06/2019

Kabul Tarihi:23/12/2019

* "Azerbaycan'a Karşı Yönelmiş Ermeni Terörizminin Mahiyeti, Nedenleri ve Sonuçları", isimli Yüksek Lisans Tezinden Türetilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Terörizm Araştırmaları Programı, E-posta: rashadrzasoy@gmail.com.

The Essence of Armenian Terrorism Against Azerbaijan

Abstract

The terrorism has gone beyond national borders and threatened the world community and has become a global problem affecting the interests of all countries. The terrorist activities carried out by the Armenians towards the Azerbaijani people have been one of the most important events of recent history. The characteristic of this terrorism is that it increases the persecution during execution. For Armenian terrorists, the fact that people's lives become insignificant plays a decisive role in these actions. Purpose of the research: The aim of this study is to examine the past, present and future of Armenian terrorism, which is a branch of international terrorism. Another aim of the study is to explain the nature, reason and result of the terrorist acts carried out by the Armenians towards the Azerbaijani people. Inside the boundaries of the State Archives of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey in the process of research Libraries used by Public and Private sources. Many academic articles, books, electronic resources, considered and analyzed the work done in this field work conducted in the style of official documents, the sources. This research was conducted to explain the terrorist activities of the Armenians towards the Azerbaijani people. Here, information about the claims of Armenians from the territory of Azerbaijan is explained. The reasons and results of these actions are explained.

Keywords: Azerbaijan Republic, Armenian Terror, Nagorno-Karabakh

Received Date: 10/06/2019

Accepted Date: 23/12/2019

Армянский терроризм по отношению к Азербайджану

Резюме

В последнее время терроризм перешел национальные границы и угрожает всему мировому сообществу. Он превратился в глобальную проблему, которая затрагивает интересы всех стран. Так, террористическая деятельность армян по отношению к азербайджанскому народу стала одним из важнейших событий новейшей истории. Ее характерной чертой является высокий уровень жестокости, демонстрируемой во время проведения террористических актов. Они доказывают, что человеческая жизнь для армянских террористов не имеет никакой ценности. Целью данного исследования является изучение настоящего, прошлого и будущего армянского терроризма как ветви международного терроризма, раскрытие причин и последствий террористических актов, направленных против азербайджанского народа. В исследовании использовались материалы из национальных архивов Турции и Азербайджана, а также из государственных и частных библиотек, научные книги, статьи, электронные ресурсы, официальные документы и исследования. Здесь представлены сведения об армянских территориальных претензиях, рассмотрены многочисленные геноциды, совершенные армянами.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, армянский террор, Нагорный Карабах

Получено: 10/06/2019

Принято: 23/12/2019

Giriş

Tarihen olduğu gibi günümüzde de savaş olayları, organize suç ve terör faaliyetleri tüm insanlık alemi için en büyük sıkıntı ve sorunlardan biri olarak kalmaktadır. Özellikle, uluslararası hukuk açısından “Haklı Savaş” dışında kalan ve “İnsanlık Suçu”nu oluşturan savaşlar ve terör faaliyetleri gün geçtikçe insanlık için büyük tehlike arz etmekte ve sürekli şiddetlenerek zarar vermektedir.

Bilindiği gibi, 1987 yılının sonlarından itibaren Ermenistan açıkça Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesi topraklarına hak iddia etmiştir. Hem tarihi Batı Azerbaycan (sonradan Ermenistan Cumhuriyeti arazisi) hem de Dağlık Karabağ bölgesinin Ermeni topluluğu tarafından bölgenin Azerbaycan Cumhuriyeti'nden tek taraflı biçimde ayrılmasının sağlanması amacıyla birkaç yasadışı kararlar kabul edilmiştir. Ermenistan makamlarının talimatı ve “kutsamaları” ile yaklaşık 250.000 Azerbaycanlı, Ermenistan'daki evlerinden zorla çıkarılmıştır. Azerbaycanlıların kendi topraklarından zorla göç ettirilmesi süreci ölüm, yağmalanma, ateşe verilme gibi olaylarla karakterizedir. Bu faaliyetler sistematik ve geniş bir şekilde gerçekleştirilmiştir. 1991'in sonunda Sovyetler Birliği'nin çöküşünden ve Ermenistan ile Azerbaycan'ın uluslararası arenada bağımsızlığının tanınmasından sonra Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırı ve askeri operasyonları daha da yoğunlaşmıştır.

Araştırmanın önemi şu ki, Ermenilerin Azerbaycan halkına yönelik gerçekleştirdikleri terör faaliyetleri yakın tarihin en önemli olaylarından biri olmuştur. Bu terörizmin karakteristik özelliği yürütme sırasındaki zulmün ve şiddetin giderek daha da artırılmasıdır. Terör kurbanları genellikle belirli bir siyasi olayla veya faaliyetlerle ilgisi olmayan sıradan insanlardır. Ermeni teröristleri için insan hayatının önemsiz hale gelmesi bu eylemlerinde belirleyici rol oynamaktadır. Onlar kendi terör eylemlerinde sıradışı şiddete başvuruyordu. Aynı zamanda, Ermeni teröristlerinin amaçları için yeni bir eğilim de oluşmaktadır; teröristler eylemleri zamanı herhangi bir teşkilata karşı sorumlu olmadan, hiçbir siyasi bağlılık olmadan her bir Ermeni'nin uyması gereken doğal “vatanseverlik borcu” veya “vicdani görev” olarak yerine getirilmektedir. Bu “kutsal görev”in ilk ve en önemli kısmı kendini “Türk’e karşı

sonsuz nefret düşüncesi ve duygusu” olarak göstermektedir. Ermeni teröristlerinin asıl amacı insanların hayatlarını düşünmeden daha fazla zarar verebilmektir. Yani toplum içinde endişe uyandırarak, vatandaşların barışçıl ve güvenli şekilde yaşamasını tehdit ederek, hükümetin bölgedeki durumu kontrol edemediği bir kaos ve belirsizlik ortamı yaratmaya çalışmaktadırlar. Çalışmamızda, Ermeni teröristlerinin düşünce ve eylemleri zamanı bu taktik ve stratejilerin ne olduğu, hangi yöntemlerin kullanıldığı, hangi plan ve programların benimsendiği ve bunlar doğrultusunda hangi faaliyetlerin yapıldığına veya girişimlerde bulunulduğuna değinilmiştir, araştırılmış ve incelenmiştir.

Araştırmanın amacı: Uluslararası terörizminin bir kolu olan Ermeni terörünün Azerbaycan halkına yönelik gerçekleştirdikleri terör eylemlerinin mahiyetini, nedenini ve sonucunu açıklamaktır. Bu konunun çok araştırılmasına rağmen uluslararası alanda Ermenistan Cumhuriyeti hala terör devleti olarak kabul edilmemektedir. Bunun için de Ermeni teröristlerinin tarih boyunca yaptıkları terör eylemlerini arşiv belgeleri temelinde ortaya çıkarıp, analizini yaparak onların bugün ve yarın yapmak istedikleri terör politikasını deşifre edilmesi de araştırmanın diğer amaçlarından biridir. Belirtilen amaçlar doğrultusunda araştırma yönünde birtakım hedefler belirlenmiştir:

- Ermenilerin terör eylemlerini gerçekleştirme nedenlerinin belirlenmesi;
- Azerbaycan halkına yönelik terör eylemlerinin nedenlerinin açıklanması;
- Uluslararası alanda Ermeni terör eylemlerine yönelik gerçekleştirilen yaptırımların nelerden ibaret olduğuna değinmek.

Alan ve Kaynaklar: Çalışma; Tarih, Politika, Uluslararası İlişkiler, Terörizm, gibi akademik alanları kapsamakta olup, disiplinlerarası bir yöntemle araştırma yapılmıştır. Bu alanlarla ilgili araştırma-inceleme çerçevesinde Ermeni Terör Örgütleri ve yaptıkları eylemler ile ilgili literatür incelenmiştir. Araştırma sürecinde Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Devlet Arşivleri ile Devlet ve Özel Kütüphanelerdeki kaynaklardan yararlanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi: Araştırma nitel bir araştırma olup, bu araştırmada kaynak taraması, stratejik analiz, içerik analizi gibi yöntemler kullanılmıştır. İlgili tüm kitapların, gazete ve dergilerin, araştırma kuruluşlarının raporları, arşiv belgeleri ve her türlü bilimsel açık kaynaklar taranmış ve gerekli görüldüğünde kullanımı gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın kapsamı: Ermenilerin Azerbaycan halkına yönelik gerçekleştirdikleri terör faaliyetlerini açıklamaya yönelik araştırmalar yürütülmüştür. Burada Ermenilerin Azerbaycan topraklarından hak iddia etmeleri ile ilgili bilgiler açıklanmış, bu eylemlerin sebepleri ile sonuçları araştırılmış ve Ermenilerin yaptıkları soykırımlar incelenmiştir. Bu kapsamda, 1903-1905 ve 1917-1920 soykırımları, 1992 Hocalı soykırımı gibi en önemli terör eylemleri ile ilgili bilgi ve belgeler sunulmuştur. Bu çalışmada elde edilen belge ve bilgiler ile Ermeni Terörizmi alanındaki akademik literatüre katkı sağlaması için çaba gösterilmiştir.

Ermeni Terörizminin Azerbaycan 'a Yönelik Faaliyetleri ve Sonuçları

Türk Müslüman devleti olan Osmanlı ve Safevi'nin 200 yıl boyunca (1514-1736) birbiri ile yaptığı savaş sonucunda her iki devlet zayıf düştü. Bunu fırsat bilen Türk Müslüman düşmanları birleşerek bu devletlere karşı faaliyete başladılar. İlk önce maşa olarak devletleri olmayan halklar kullanıldı. Bunların en başta gelenleri Ermeniler idi. Çünkü ermeniler hem kendileri ile aynı dine mensub idiler hemde hiyleger ve hain oldukları için bu planın gerçekleşmesine en müsait halk idiler.

Ermenilerin, Türkiye'de planladıkları Ermeni devletini kuramadıklarını anladıktan sonra, yirminci yüzyılın başlarında yönelimlerini Azerbaycan'a yönlendirdiler. Mazeretleri de Rusya'da 1903 yılı 12 Haziran tarihinde Ermeni kilisesinin ürünlerine el konulması hakkında kanunun kabulü oldu. Söz konusu kanun Ermeni terör güçlerinin ekonomik tabanına darbe idi. Bu nedenle, "Hınçak" ve "Taşnaksutyun" yönetimi Rusya'ya karşı konuma geçti. Ermeni teröristleri 1904 Ekim 13'den başlayarak bu yasanın kabul edilmesine kimin eli varsa hepsini terör yoluyla katlettiler. 1905'te Taşnaksutyun'un liderliği Azerbaycan'daki faaliyetlerini güçlendirmeye karar verdi ve "Kafkas Projesi"ni kabul etti. Ermeniler bir an petrol endüstrisi, ticaret ve bankacılık alanlarında üstünlüğü ele geçirdiler. Kısa sürede büyük kapitalistlere dönüştüler hatta petrol işi alanında egemen oldular. Bakü'de petrol endüstrisinin o yıllarda hızlı gelişimi proleter sınıfında bir artışa yol açtı. Ermeniler bu durumdan da yararlandılar. Taşnaksutyun'un organizasyonu Bakü'de "Voskanapat" kurulunu oluşturuyor. Bu komitenin sosyal devrimci işçi partisi olduğunu ve işçilerin haklarını savunduğunu söyleyerek Bakü çalışanlarını buraya çekmeye başladılar. Fakat, bu komitenin amacı oldukça farklıydı. Yerel yönetimi terörle yıkmak ve yerinde Ermeni Demokratik Cumhuriyeti'ni oluşturmak istediler. Taşnakların ilk çalışmaları da Ermeni

milliyetçi fikirleri yaymak için bilgilendirici örgütler kurarak ve gazeteler yayınlarak Ermeniler arasında güçlü propaganda oluşturmak idi.¹

1905-1906 Yıl Soykırımı

Terörist Taşnaklar sivil Türk-Müslüman halka karşı toplu katliamlar için fırsat bekliyorlardı. Birinci Rus Devrimi sırasında meydana gelen karışıklık, Ermeniler için koşullar yarattı. Ermeniler Azerbaycan'da ilk katliamlarını 1905 yılının başlarında Bakü'de gerçekleştirdiler. Ermeniler tarafından öldürülmesi ve ceset üzerindeki insan dışı eylemler kısa sürede sadece Bakü'de değil aynı zamanda bütün Güney Kafkasya'da da yayıldı. Bununla da Bakü'de Ermeni-Azerbaycan katliamlarının başlaması için bir bahane oldu.² Bakü sakinleri bu tür bir eylemi Ermenilerden beklemiyorlardı. Çünkü sinsi Ermeniler o olaya gibi kendilerini iyi ve sevecen tanıtmışlardı. Ancak bu olay her şeyi değiştirdi. Bakü'ye gelip yerleşen, Azerbaycanlıların hesabına zengin olan Ermenilerin böyle yapmaları Azerbaycan halkını sinirlendirdi. Onlar bu ölüm olayına hassasiyet duyuyorlardı. Zaten Ermenilerin isteği buydu yani, katliam gerçekleştirmek istedikleri şehirlerde her zaman bu tür eylemler gerçekleştirir, daha sonra terör faaliyetlerine başlıyorlardı. Artık bu alanda yeterince tecrübeleri vardı. Anadolu'da yaptıkları toplu katliamlar ve terör faaliyetleri sonucunda bu tür konularda uzman olmuşlardı. Bu nedenle Bakü'de çok kolaylıkla masum insanları katledebildiler. O günlerde Ermeniler Bakü'de yüzlerce masum sivil öldürdü. 6-10 Şubat 1905'teki olaylar tarihe "Bakü'deki kanlı katliam" olarak dahil edildi.³ Ermeni haydutları Bakü'den sonra Azerbaycanın başka şehir ve köylerinde katliamlar yapmaya devam etdiler. Düzinelerce insan öldürüldü. Görgü tanıklarının ifadesine göre, Ermeni terörist grupları büyük kanlı eylemler gerçekleştirdiler. Örneğin, insanları büyük ağaçların bükülmüş dallarına bağlayıyorlardı ve daha sonra dalları keserek insanları parçalamaktaydılar. Ermeni teröristleri insanları sadece Müslüman ve Türk oldukları için öldürmekteydiler.⁴ Genellikle 1905-1906'da Ermeniler, Güney Kafkasya'nın 14 kazasında (İrevan, Nahcivan, Şerur-Dereleyez, Eçmiyazin, Aleksandropol, Surmeli, Şuşa, Cavanşir, Cebrayil, Zangezür, Gence, Kazah, Araş, Borçalı), 8 şehirde (Bakü, İrevan, Nahcivan, Gümrü, Şuşa, Gence, Kazah, Tiflis) ve 286 köyde katliam gerçekleştirdiler.

¹ Mehman Suleymanov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Harb Tarihi*, Tehran: Yayın Yeri Yok, 2014, 111.

² Musa Kasımlı, "Ermeni Meselesi"nden "Ermeni Soykırımı"na, Bakı: Mütercim Neşriyyatı, 2014, 89.

³ Arif Mansurov, *Belye Pyatna İstorii i Perestroyka*, Bakı: Yazıçı Metbesi, 1990, 40-50.

⁴ Budak Budakov, *Tarixi Heqiqetin Soyqırımı*, Bakı: Azerbaycan Neşriyyatı, 2003, 66-67.

Katliamlar sırasında evler yakıldı ve soyuldu. Bu durumlarda evlerinden 15.000'den fazla aile (yaklaşık 100.000) tahliye edildi. İnsan kaybı, 10.000'den fazla kaydedilmiştir.⁵ Çarlık Rusya'sının Ermeni yanlısı konumunu kullanan Ermeniler, Güney Kafkasya'da Ermeni devletinin temellerini atmak için 1905-1906'da Azerbaycan topraklarında etnik temizlik politikası izlemiştir. O yıllarda, İrevan Kazası'nda Ermeni silahlı kuvvetlerinin yaptığı katliamlardan sonra, bazı köyler boşaltıldı ve Ermeni mülteciler buraya yerleştirildi.⁶ 1905-1906 katliamlarının öncesinde planlandığı ve Rus çarlığı ile kabul edildiği açıktır. Bu nedenle, Ermenilerin asıl amacı demografik durumu kendi çıkarlarına göre değiştirmek ve "Kafkas Ermenistan'ı" devletini dahil etmek ve gelecekte kurmak istedikleri "Türkiye Ermenistan'ı" ile "Büyük Ermenistan" rüyasını gerçekleştirmektir. Bu arada, 1905-1906'da Azerbaycan'da gerçekleştirdikleri katliamlar, gelecekte kurmak istedikleri bir devlete hazırlık sürecinin ilk aşamasıydı.

1917-1920 Yıl Soykırımı

Rusya'da 300 yıldan fazla hüküm süren Romanov hanedanı, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Şubat devrimi sonucunda devrildi. Büyük Rus burjuvazisi geçici bir hükümet kurmayı başardı. Hükümet, halkların kendi kaderini tayin etme konusunun ele alınacağını belirtti. Bolşeviklerin Ekim 1917'deki devrimi halkın bağımsızlık umutlarını daha da artırdı. Çünkü Bolşeviklerin meşruiyeti, eski İmparatorluk halkına kendi bağımsız devletlerini kurmaları için yasal güvenceler sağladı. Ancak bir süre sonra bu belgelerin gerçeklikten uzak olduğu anlaşıldı. Bolşeviklerin Güney Kafkasya halklarına bağımsızlık vermek istemedikleri, ancak çarlığın geçmiş sınırlarını yeniden kurmak istedikleri görülmekteydi.⁷ 11 Kasım 1917'de Tiflis'teki Güney Kafkasya'nın temel siyasi güçlerini temsil eden Gürcü Menşevikler, Ermeni Taşnakları ve Müslüman Müsavatlar, Rusya'daki Bolşevik hükümetini tanımayı reddetti. Toplantıda Transkafkasya Komiserliğinin ve 15 Kasım'da yeni bir hükümet kurulmasına karar verildi. Özel Geçiş Komitesi ile karşılaştırıldığında, Transkafkasya hükümeti bağımsızlığa doğru bir adımdı. Ancak örgüt Güney Kafkasya'daki durumla başa çıkamadığı için, üç ulus da kendi ulusal fraksiyonlarını yarattı. Kasım ayının sonunda, Azerbaycan Ulusal Grubu, Memmed Emin Resulzade liderliğinde kuruldu.⁸ Güney

⁵ Nazim Mustafa, *İrevan Quberniyasında Azerbaycanlıların Soykırımı*, Bakı: Elm Neşriyatı, 2017, 23.

⁶ 1905-1906: <<http://qmkd.gov.az/az/pages/1.html>>, (06.09.2019).

⁷ Anar İsgenderli, *Azerbaycan Hakikatları: 1917-1920*, Bakı: Elm Neşriyatı, 2012, 41.

⁸ Havva Memmedova, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dövründe Yuxarı Qarabağda Siyasi Vəziyyət: Ermeni Terrorizminin Güclenməsi*, Bakı: Nağıl Evi Neşriyatı, 2006, 21.

Kafkasya hükümetini ilan eden Transkafkasya komisyonu iç politikayla dış politikaya önem verdi. Ancak, ulusal politikalar arasında dış politika ile ilgili bir anlaşmazlık vardı. Osmanlılara karşı tutum açıkça belli değildi. Müslüman fraksiyonu Osmanlı savaşına karşı çıktı, Gürcüler kararsızdı, Ermeniler ise bu konuda istekli idiler. 5 Aralık 1917'de, Osmanlı Devleti ile Erzincan'daki Transkafkasya Komiserliği arasında bir barış anlaşması imzalandı. Erzincan uzlaşmasının ardından, Rusya'nın Kafkas Cephesi çöktü ve Rus Ermeni ordusunun işgal ettiği Doğu Anadolu topraklarını terk etmeye başladı. Geri dönen Güney Kafkasya'da eğitilen 150 bin Ermeni askeri, 10.000 Ermeni-Taşnak ile birleşmiştir. Çok sayıda silah ve mühimmatın varlığı Ermenileri bu fırsatı değerlendirmeye itti. Anadolu'da yaptıkları katliamlardan memnun olmayan Ermeniler, Azerbaycanda da Türk-Müslüman ahaliye soykırım yapmak ve topraklarını ele geçirmek istemekteydiler.⁹ Ermeniler, Doğu Anadolu'da "Batı Ermenistan" adında bir devlet kuramadıklarından, hedef değiştirilmiş ve planın Azerbaycan topraklarında uygulanması için Rusya ile kararlaştırılmıştı. Doğu Anadolu'dan döndüğünde, Güney Kafkasya'ya 260.000 Ermeni mülteci getirildi. Onları İrevan Guberniyasında yerleştirmek istediler. Bu sebeple Ermeniler, İrevanlı Azerbaycanlılara karşı etnik temizlik planını uygulamaya başladı. Köylerde olaylar esasen böyle başlıyordu. Ermeni askeri oturma geçirmek adıyla halkı bir eve topluyor, sonrada orayı yakar, sağ kalanları ise silahla vurmaktaydılar. 1918 yılının mart ayına kadar, İrevan şehrinde 199 Azerbaycan köyü ve Eylül 1919'a kadar Eçmiyazin Kazası'nda 62 Azerbaycan köyü mahv edildi ve orada yaşayan 135.000 Azerbaycanlı'ya acımasızca işkence yaptılar.¹⁰ 1918'de Arsen Amiryanyan "Bakinski Rabochiy" gazetesinde yazdı: "Taşnaklar, İrevan eyaletinde 200 Müslüman köyünü tahrip etti. İnsanlar evsiz ve ekmeksiz kaldı. Taşnaklar Müslüman köylüleri bu şekilde katliama uğrattılar.¹¹ Ermeniler İrevan'dan sonra Azerbaycan'ın tüm şehir ve köylerinde soykırım planını uygulamaya başladılar. Tezlikle Ermeni vahşetleri tüm Azerbaycanı bürüdü. 31 Mart'da Baküde diğer bölgeler kan gölüne çevrildi.¹² Almanya'da Resulzade tarafından yayınlanan 1 Nisan 1933 tarihli "İstiklal" gazetesi, neredeyse tamamen Bakü'deki 1918 Mart olaylarının 15. yıldönümüne adanmıştır. Bu sayıda, Mart olayları sırasında Ermenilerin işlediği vahşilikler hakkında geniş bilgi sunulmaktadır. Gazetede bir hafta içinde Bakü'nün

⁹ Nesiman Yakublu, *Bakanın Qurtuluşu*, Bakı: Adiloğlu Neşriyatı, 2008, 23.

¹⁰ ARDA, f.895, say.1, iş 299, ver. 8-12.

¹¹ Rövsen Mustafayev, *Prestupleniya Armyanskikh Terroristicheskikh i Banditskikh Formirovaniy protiv Çeloveçestva (XIX-XXI vv.)*, Bakı: Elm Neşriyatı, 2002, 66.

¹² Akif Aşırılı, "Milli Metbuatımızda 1918-ci il 31 Mart Soyqirimi", *Şark* gazetesi, 30 mart, (2016): 4-5.

şeklinin tamamen değiştiği belirtilmiştir; “31 Mart'ta 15 bin masum Türk kesildi. Günün kahramanları: Şaumyan, Avakyan, Ter-Mikaelyan, Saakyan, Lalayan ve diğerleri idi. Elinde Lenin'le Stalin'in 13 numaralı kararı olan Stepan Şaumyan mezkûr karara göre Büyük Hayıstan'a mukabil Azerbaycan'ı Sovyetleştirerek burada Moskova hakimiyetini kuracaktır. Bunun için Ermeni kuvvetlerine dayanarak Türkleri kesiyordu. Trajik Mart günlerinde Ermeniler Bakü'de Azerbaycan halkına ait tüm kültür ocaklarını - "İsmailiyye"ni, okulları, camileri, tiyatroları, hastaneleri dağıtıp yakıyor, mağazaları yağmalayıp harap ediyorlardı. Azerbaycanlılar yaşayan mahalleleri topa tutuyor, yakıyor, çocuktan tutmuş ihtiyara kadar herkesi ateşe verir, kılıçtan geçirir, süngülerle delik deşik ediyorlardı. Öldürmedikleri kadınları çıplak soyundurur, saçlarını birbirine bağlayarak sokaklarda kaçmaya mecbur ediyorlardı”.¹³ Ermeniler bu üç gün boyunca Bakü'de dayanılmaz vahşet gerçekleştirdiler. Mart katliamında özel olarak eğitilmiş Ermeni teröristlerin yanı sıra, Ermeni aydınları ve Ermeni gençleri de yer aldı. Ermeni nüfusunun tüm tabakaları Azerbaycanlılara karşı uygulanan soykırımda yer almayı kendilerine "vatan borcu" olarak biliyordu.¹⁴ Mart olaylarında, özel zulümle 50.000 Azerbaycanlı öldürüldü ve topraklarından 10.000 kişi sınır dışı edildi. Sadece Bakü'de Ermeni teröristler tarafından öldürülen insan sayısı 30.000'e ulaştı. Şamahı'da 58, Guba'da 122, Dağlık Karabağ'da 150, Zengezur'da 115, İrevan'da 211 ve Kars'ta 92. Köy yerle yeksan edildi. Şamahı'da yedi bin kişi öldü, 1653'ü kadın, 965'i çocuktü. İrevan eyaletinde 1920 ev yakıldı ve 132.000 kişi öldü.¹⁵ Bu felakete kayıtsız kalamayacak Milli güçler bir Azerbaycan ordusu kurmaya karar verdiler. Fakat bu çok zor bir mesele idi çünkü artık 100 ile yakındı Azerbaycan Türkleri askeri hazırlıktan uzak kalmıştı. Rus Çarizm'i Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra Müslüman ve Türk oldukları için onlara itibar etmemişti ve Azerbaycan Türklerini ordudan tahliye etmişti. Bununla da Azerbaycan ahalisi askeri eylemlerden uzak kalmıştı. Fakat ne pahasına olursa olsun bu orduyu oluşturmak gerekiyordu. Ulusal kuvvetler durumdan çıkış yolunu kardeş Türk devletinden yardım istemekte görürler. Müsavat Partisi lideri Resulzade, Osmanlı devletiyle görüşmeye başladı. 1918 yılının Nisan ayında, Osmanlı İmparatorluğu Savaş Bakanı Enver Paşa, Azerbaycan'ın heyeti ile Batum'da bir araya geldi. Azərbaycanlıların Osmanlı devletinden yardım istemesi ile Enver Paşa'nın Kafkasya politikası çakkışiyordu. Enver Paşa, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu

¹³ Soykırım: <<http://milliarxiv.gov.az/az/mart-hadiseyi-elimesi>>, (23.06.2019).

¹⁴ ARDA, f.100, siy. 2, iş 650, ver. 9-10.

¹⁵ ARDA, f. 1061, siy.1, iş 95, ver. 106-107.

arasında, Kafkasya'da bir İslam devleti kurulmasını isteyirdi. Hem de Anadolu'da 100 binlerce türk'ün hayatına son vererek "Büyük Ermenistan" planını hayata geçirmek için soykırım eden ermenilerin sonrada Azerbaycan topraklarında yaptıkları soykırımların önlemek için Osmanlı devleti din, dil, ve kan kardeşleri olan Azerbaycan türklerine yardım etmeyi kendilerine görev bilerek yardıma onay veriyor.¹⁶ 5 Nisan 1918'de, Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu'nun örgütlenmesi ve görevleri hakkındaki talimatı onayladı. Talimatlara göre: "Kafkas ordusunun teşkilinde amaç kaskasyalıların teşkil edeceği ordunun temelini vücuda getirmek, kaskasyalı askerlere eğitim vermek, Kafkasya'da yüksek islam menfaatlerini ve hukuki mukaddesi-hilafeti ve dövleti-osmaniye ile revabiti-siyasiye ve askeriye'ni tesis etmek idi". Ordunun örgütlenmesi için 149 subay ve 488 astsubay seçilir, Teğmen Albay Nuri Bey onursal Paşa rütbesiyle onurlandırılır ve Azerbaycan'a gönderilir.¹⁷ Sonuçta, 1918 yılının 15 Eylül günü saat 4'de bolşevik ve ermeni-taşnaklarla uzun süren savaştan sonra Bakü Kafkas İslam Ordusu'nun kontrolü altına giriyor. Nuri Paşa, Enver Paşa ve Resulzade'ye tebrik telgrafi gönderdi. Bu tarihi günü Resulzade şöyle değerlendirir: "15 Eylül Azerbaycan halkının tarihinde 28 Mayıs kadar büyük değere sahiptir. 28 Mayıs'ta Cumhuriyetin bağımsızlığı tüm dünyaya duyurulmuşsa da, 15 Eylül'de bu bağımsızlık gerçek bir temel üzerine kurulmuştu. Bakü'nün özgür olması ile başla vücut birleşmiş oldu. Bakü baş, vücut Azerbaycan'dır".¹⁸ Genellikle 1917- 1920'de Azerbaycan'daki soykırım organizatörü Bakü Sovyet'i ve başı Şaumyan'dı. Önceden hazırlanmış bu planın amacı Azerbaycan topraklarında etnik temizlik yaparak Türklerin sayın azaltmak idi. Türksüz Ermenistan kurmak için hazırlık yapmaktaydılar, yani öldürebildiklerini öldürür sağ kalanları ise İran'a ve Türkiye'ye kaçmalarını istiyorlardı. Azerbaycan topraklarında kendi devletlerini kurmak istedikleri için ülke genelinde etnik temizlik politikaları uyguluyorlardı. Maalesef Sovyet Hükümeti yıllarında Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer şehir ve kazalarında Ermeni teröristlerin halkımıza karşı işlediği soykırım unutulmuş, hatta Stepan Lalayev ve diğer suçlular beraat almış, bu soykırımın esas organizatörü Stepan Şaumyan ise Azerbaycan halkına kahraman gibi tebliğ edilmiştir.

¹⁶ Bahtiyar Necefov, *Düşmenin İç Üzü*, Bakı: Çaşıoğlu Neşriyatı, 2006, 72.

¹⁷ Nasir Yuccer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycanve Dağıstan Harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Basın Evi, 1996, 55.

¹⁸ Memmed Emin Resulzade, *Bakı ve Azerbaycan Tarixinedair Eserler*, Bakı: Qanun Neşriyatı, 2013, 112.

Sovyetler Dönemi

Sovet döneminde Ermeni terörizmi yeni aşamaya adım atıyor. Şimdiye kadar yaptıkları açık terör eylemlerine son vererek İdeolojik Terörizm kullanmaya başlıyorlar. Yani, amaçlarına hile ile ulaşmaya çalışıyorlar. İlk olarak Ermeniler Sovyet iktidarına müracaat ederek Azerbaycan'ın tarihitoprağı olan Zangezür, Nahçıvan'dan Şerur-Dereleyez'i Ermenistan'a birleştirilmesini istiyorlar. Sovyetler Birliği şöyle bir karar verdi: "Sovyet Azerbaycan ile Sovyet Ermenistan arasında sınır yok ve Zangazur ve Nahçıvan Ermenistan'a gidiyor ve Karabağ'ın dağlık kısmı kendi kaderini tayin etme hakkına sahiptir".¹⁹ Nahçıvan nüfusunun belirleyici protestoları ve Türkiye'nin bu yöndeki konumu Ermenileri Nahçıvan'dan vazgeçmek zorunda bıraktı. Ancak Ermeniler bunu birkaç kez yapmaya çalışıyorlar, ancak hiçbir şey elde edemiyorlar. Nahçıvan'ı alamayan Ermeniler bütün güçlerini Karabağ almak için harcıyorlar. Karabağ'ı tam alamazlar da 1923 yılı 7 Haziran'da Dağlık Karabağ'a özerklik verilmesini başarırlar.²⁰ Sonuç olarak, Azerbaycan'ın eski toprakları, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi adı altında Ermenilerin kontrolüne giriyor.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Ermenilerin toprak iddiaları yeniden harekete geçmeye başladı. 1945 yılında tüm dünya Ermenilerin patrik kotolikosu Staline başvurarak hem İran'daki Ermenilerin Sovyet Ermenistan'ına aktarılmasını hem de Ermenilerin dini merkezi olan Eçmiadzin manastırının faaliyete geçmesi istenir. Stalin bu mektubu böyle yanıtlar: "Katılıyorum. SSCB Halk Komiserleri Konseyi Başkanı İ. Stalin". Stalin'in cömertliğinden ilham alan Ermeniler yeni hileye başvurulmaktadır. Güya dışarıdan vatanlarına dönen Ermeniler için Ermenistan'da toprak yetmemektedir. Diğer taraftan Azerbaycan'ın Kür-Araz Ovalığı'nın pamuk ekilen ilçelerinde işçi kıtlığı olduğu belirtilir. Ermeniler Moskova'ya mektup yazarak her iki meselenin çözüm bulması için Azerbaycanlıları Kür-Araz ovalığındaki bölgelere aktarılmasını teklif ediyorlar. Teklife itiraz edilmiyor. 23 Aralık 1947'de, SSCB Bakanlar Konseyi'nin kolektif çiftçilerin Ermeni SSC'sinden Azerbaycan SSC'sine taşınmasına ilişkin kararnamesi yayımlandı.²¹ Kabul edilen karar, 1948-1950'lerde, "gönüllü ilkeler" temelinde Ermeni SSC'nde yaşayan 100.000 Kolhoz üyeleri Azerbaycan SSC'nin Kür-

¹⁹ ARPIİSSA, f. 1, siy. 74, iş 124, ver. 58-59.

²⁰ ARDA, f. 379, siy. 3, iş 73, ver. 135.

²¹ ARPIİSSA, f. 1, siy. 222, iş 48, ver. 1-2.

Araz Ovalığı'nataşınması gerektiğini belirtir. Bu kararı almak için Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu 2 Şubat 1948 tarihinde özel bir karar aldı.²²Göç Stalin'in ölümüne kadar yani 1953 yılına kadar devam etmiştir. Ermeniler listede isimleri olmayan Azerbaycanlıları da çeşitli yollarla göç etmek zorunda bırakmışlar. 150.000'den fazla Azerbaycanlı sınır dışı edildi. Bu göçte bir kişi bile Dağlık Karabağ'a taşınmadı, aksine 1949 yılında 132 aile yani 549 Azerbaycanlı Dağlık Karabağ'dan Azerbaycan'ın Hanlar bölgesine göçürülmüştür.²³ Ermeniler bu Tehciri bilerek gerçekleştirmektedirler. Mono-etnik Ermenistan için hazırlanıyordu, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan Türklerinden temizliyorlardı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev 1948-1953 yıllarında sınır dışı ile ilgili konuşurken belirtmiştir ki: "Ermenilerin bu tür sinsisi olduklarını bilmemiz gerekiyor ve bilmeyenlere de bildirmeliyiz ki, gelecek kuşaklar Azerbaycan'a karşı bir daha böyle ihanetler, saldırılar olursa önlem alabilsinler". Ayrıca bu konuda kararnamede vermiştir: "Azerbaycanlıların Ermenistan SSC'den topluca tehcir edilmesinin kapsamlı incelenmesi, Azerbaycan halkına karşı devlet düzeyinde gerçekleştirilmiş bu tarihi suça hukuki ve siyasi değer verilmesi ve aynı zamanda uluslararası kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla devlet komisyonu kurulsun".²⁴ Azerbaycanlıların sınır dışı edilmesinden sonra Ermeniler, Ermenistan'da bırakılan diğer Azerbaycanlıların taşınması için planlar hazırladılar ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'da birleştirilmesi sorununu sürekli dile getirmektedirler. 1962-1963 yıllarında Ermeniler Nikita Kruşçev'e gizli dilekçe yazarak Dağlık Karabağ'ın Ermenistan SSC-e birleştirilmesini talep etmişlerdir. Kruşçev cevapta bildirmiştir ki: "12 bin askeri araç ayırıp Ermenileri bir gecenin içinde Dağlık Karabağ'dan Ermenistan'a göçürülmesi konusunda emir verebilirim".²⁵ Nikita Kruşçev döneminde, Ermeniler büyük ölçüde gizli faaliyet göstermekte idiler. Çünkü Kruşçev, Azerbaycanlılara özel bir saygı duyuyordu. Fakat 1964 yılında Kruşçev görevden uzaklaştırıldıktan sonra 1915 yılı Nisan olaylarının 50. yıl dönümü yaklaştığından Ermeni milliyetçileri sözde "Mets Yeğerni" ("Büyük katliam") gününü kutlamak için hazırlıklara başladılar. İktidarda olan boşluktan yararlanılarak uydurma Ermeni soykırımına ait kitaplar yazıldı, filmler çekilmeye başladı. Ermeniler yüzde diyorlardı ki, biz Azerbaycanlılar ile dostuz, bu yazılan kitaplar, çekilen sinema-filmler Osmanlı

²² ARDA, f. 411, siy. 33, iş 112, ver. 55-57.

²³ ARDA, f. 411, siy. 9, iş 601, ver. 191.

²⁴ Haydar Aliyev, "Azerbaycan" gazetesi, 28 may, (1997): 3.

²⁵ Atahan Paşayev, *Ermenilerin Azerbaycan Halkına Karşı Erazi İddiaları, Soyqırımları ve Deportasyonları*, Bakı: Çaşıoğlu Yayın Evi, 211, 94.

Türklerine aittir. Moskova'nın bunu görmezden geldiğini görünce, her yıl 24 Nisan'da törenler düzenlendi ve o gün "Ermeni soykırımı günü" olarak ilan edildi. Ermeniler hatta soykırım anıtı yücelterek ulusal ilişkileri daha da körüklediler.²⁶ Çok geçmez Ermeniler Azerbaycan Türklerine de düşmanlıklarını açıkça hissettirmeye başladılar. Uydurma "Ermeni soykırımı" bahanesi ile ilgili İrevan'da faşist şousu oluşturulmuştur. "Taşnaksutyun" uluslararası terör örgütünün aktivistleri tarafından tetiklenerek 400000 Ermeni sokaklara çıkarak, Türkler, Azerbaycan Türkleri aleyhine sloganlar atarak, Karabağ, Nahçıvan topraklarının ve Türkiye'nin birçoğunun Ermenistan'a verilmesi talep etmiştir. O yıllarda Ermenistan'daki olayların canlı şahidi olmuş Habib Rehimoğlu kendi kitabında yazıyor ki, İrevan'da duvarlara Dağlık Karabağ'ın haritası çizilmiş pankartlar yapıştırmışlardır. Bu pankartlarda "İntikam saati!", "Bizim topraklar bizim kanımız!" gibi sloganlar yer almaktaydı. 1965 yılının 24 Nisan da olaylar doruk noktasına ulaşır. Milliyetçi psikolojiye giren Ermeni nüfusu caddelere akıyor. Daha İlginç "Yukarı Karabağ ve Nahçıvan Ermenilere birleşsin", "Türlere ölüm", "İntikam İntikam" gibi radikal çıkışlar yapan organizatörler Devlet Güvenlik Komitesi tarafından hapis edilmemekteydi.²⁷ Ermenilerin bu yıllarda bu tür rahat hareket etme nedenleri Mikoyan'ın Ermenilere destek vermesi idi. Genel olarak bu tür aşırı sloganların seslendirilmesi zamanı Moskova'dan emir gelir ve bu kişiler tutuklanırdı.

Bununla beraber kültürel terör faaliyetine de başladılar. Ermeni Taşnakları Karabağ'daki Türk kökenli yer adlarını sinsi yöntemlerle - Ermeni milletinden olan - yazarların, şairlerin, "tarihi şahsiyetlerin" adını sürdürmek bahanesiyle değiştirdiler. Hatta Karabağ hanının mülkü olan, Karabağ'ın son hanı Mehtikulu Han'ın doğduğu Hankendinin adını Stepan Şaumyan'ın şerefine Stepanakert olarak değiştirmişlerdi. Dağlık Karabağ'ın Ermeni yönetimi Türk menşeli isimlerin adını değiştirmek için Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet'e başvurmuştur. Eski tarihe sahip oğuz-Türk yer adlarının sahteleştirilmesi süreci tüm 20. yüzyıl boyunca devam etmiştir.²⁸ Ermeniler 1970'lerden açık terörizmi kullanmaya başladılar. İlk hedefleri Türkiye'nin diplomatları ve iş adamlarıydı. Türk toplumunu vurgulayan Ermeniler, Doğu Anadolu'da bir devlet yaratma konusundaki tarihi haklarını uluslararası topluluğa aktarmak istediklerini iddia ederek Türkiye'yi "1915 Soykırımı"na tanımaya ikna etmek istedi. 1975'te Ermeniler

²⁶ Aslan Bayramov, *Tarixi Facielerimiz: Deportasya-Represya ve Soyqırım, Sumqayıt: Sumqayıt Devlet Universiteti Neşriyatı, 2015, 272.*

²⁷ Habib Rehimoğlu, *Silinmez Adlar, Sağalmaz Yaralar*, Bakı: Azərneşr, 1997, 77.

²⁸ Nazim Memmedov, *Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətiyün 1941- Dekabr 1950-ci illerde*, Bakı: Elm Neşriyatı, 2006, 26.

uluslararası arenada en fazla önem gören uluslararası terör örgütü ASALA'nı kurdular. Hınçakın askeri kolu olan bu organizasyon ilk zamanlar esasen Türk diplomatlarına karşı suikastlar düzenleyen bir örgüt olsalar da daha sonralar tüm milletlere karşı saldırılar düzenlediler. 1975-1985'te, Türk elçiliklerine ve Türklere karşı 220'den fazla terörist saldırı düzenlendi. En ilginç olanı, ASALA'nın resmi olarak Ermeni hükümeti tarafından tescil edilmiş olması ve siyasi bir örgüt ilan edilmesidir.²⁹ Artık bu yıllarda Ermenistan'ın nüfusunun %90'ı Ermenilerden oluşmasına rağmen bunu yüzde 100'e kaldırmayı düşünüyorlardı. Çünkü Ermeniler Yahudilerden sonra dünyaya en çok dağılmış milletlerdir. Bu nedenle onları "vatana" toplamak istiyorlardı. Bu konuda yeni adımlar atılmış ve Ermenileri yabancı ülkelere getirme konusu Ermenistan Komünist Partisi Kongresi'nde gündeme getirilmekte ve hazırlık çalışmaları devam etmektedir. Bu yönde yeni adımlar atılarak Ermenistan Komünist Partisi'nin kurultayında yine de yabancı ülkelere Ermenilerin getirilmesi konusunda sorun kaldırılır ve hazırlık çalışmaları yapılmaktadır. Yurtdışında yaşayan Ermenilerle çalışma komitesi kuruluyor, 1973 yılında Kıbrıs, Mısır, Lübnan, ABD, Türkiye, İran, Uruguay, Arjantin ve diğer ülkelere 26.000 Ermeni getirme kararı alındı. Yabancı ülkelere getirilen Ermeniler daha çok kent ve bölge merkezlerinde konuşlandırıldığı için orada yaşayan Azerbaycanlıların sayısı azalmalı idi.³⁰ Bunun içinde Azerbaycanlıları sıkıştırmaya başladılar.1988 yılında bu artık son noktaya ulaştı. Azerbaycanlılar Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da açıkça bastırılmış ve gitmeye zorlanmışlardır. Her zaman ölüm tehlikesi altında olan Azerbaycanlılar yavaş yavaş vatanlarını terk etti ve Azerbaycan'a sığındı. Aynı yılın Ocak 25-de ilk olarak Ermenistan'ın Kafan ve Meğri bölgesinden 4000 kişi kendi evlerini bırakarak yaya, yalınayak Azerbaycan'a gelmek zorunda kaldı. Bu Ermenistan yönetimi tarafından gerçekleştirilen "etnik temizlik" politikasının bir parçasıydı. Ne yazık ki, Azerbaycan yönetimi bu bilgiyi halktan gizlemiştir. Ne Azerbaycan basını nede merkezi basın bu konuda haber paylaşmadı. Bu olaydan sonra Ermeniler 12 Şubat'ta İrevan'da büyük bir antitürk toplantısı düzenlediler. Azerbaycanlıların izlerini ortadan kaldırmak için türklerin Ermenistan SSC de kalan tüm evleri, tarihi anıtları ve camileri yıktılar.³¹

²⁹ Gerard Chaliandve Arnaud Blin, *The History of Terrorism: from Antiquity to Al Qaeda*, California: University of California Press, 2007, 47.

³⁰ George Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People*, California: Mazda Publishers, 2006, 328.

³¹ Aziz Alekberli, *Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarixi-Coğrafiyası*, Bakı: Genclik Neşriyatı, 1995, 61.

Bu dönemde Ermeni teröristlerin Ermenistan'da yaptıkları vahşetleri görmüş yüzlerce canlı tanıklar var. Göyçe'de meydana gelen olayların tam resmini hayal edebilmek için, altın madenlerinde çalışan Rus doğumlu bir Rus işçi olan Tolstyak'ın ifadesinde bir noktaya dikkat etmek yeterlidir. İfadesinde şöyle diyor: "27 Kasım 1988'de, Ermeni Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin başkanı olan V. Movsesian, Vardenis bölgesindeki Zod köyüne geldi ve yerel nüfusa köyden ayrılmak için 3 gün verdi. Aksi takdirde güvenlik garanti edilmeyecektir. Aynı gün köye elektrik enerjisi ve gıda verilmesi durduruldu, gece köy ateşe tutuldu."³²O günden itibaren köylere saldırılar düzenlendi. Bu acımasız cinayetin suçlularının çoğunun kimliği bilinmesine rağmen, hiçbiri İrevan ya da Moskova'daki kolluk kuvvetleri tarafından adalete teslim edilmedi. "Etnik temizlik" politikası sonucunda Ermeniler 172 yerleşim yeri ve 8.000 kilometrekare Azerbaycan yerleşim yeri ele geçirdi. Türklerin yaşadığı son Nüvedi köyü 8 Ağustos 1991'de boşaltıldı.³³ Rus tarihçi Yuri Pompeyev, 1988'de Azerbaycanlıların Ermenistan'dan sınır dışı edilmesini böyle tasvir etmektedir: "Savunmasız, silahsız Azerbaycanlılar genellikle çıplak ve ayak yalın evlerinden atıldı: "Lanetli Türkler, defolun Ermenistan'dan" diye sloganlar atılmaktaydı.³⁴ 1988 Aralık 7'de Spitak yaşanan deprem bile Ermenilerin terörist siyasetinden el çekmesine etki etmemiştir. Yıkıcı depremden sonra 12 aralık'ta "Kardeş" ermeni halkının yardımına koşan 77 gönüllünün olduğu İL-76 uçağı Ermenistan'ın Spitak ilinin Kukark kenti yakınlarında ermeni askerlerinin tarafından "Stinger" füzesi ile vurulmuştur. Mucize sonucu bir kişi - Bakü'den olan otomobil tesisatçısı F.Balayev sağ kalmıştır. Onu İrevan hastanesine getirdiğinde oraya telefon edip tehdit etmeye başlarlar ki, azerbaycanlı hastaya ermenilerin arasında yer yoktur. Aksi takdirde bir ermeni terör örgütü sonraki sonuçlar için sorumluluk taşımıyor. Aynı dönemde Ermenistan'da milliyeti azerbaycanlı olan tüm üst düzey yöneticileri dahil milletvekilleri işten çıkarmış ve cumhuriyetten kovmuşlardı.³⁵ Gorbaçov başta olmak üzere Moskova yönetimi Ermenistan'ın "etnik temizleme" politikasını destekliyor, işgalci tarafın Azerbaycan'ın hesabına araziler elde ederek pekiştirilmesinde ilgili olduğunu saklamıyordu. Olayların bu senaryo bazında devam ettirilmesinde M.Gorbaçov'un Ermeni taraftarlarının yeterince rolü vardı. Genel olarak, Ermenistan'daki son etnik temizlik sonucunda, 185

³² Vagif Arzumanlı, *Tarixin Qara Sehifeleri Soyqırım, Qaçqınlıq*, Bakı: Azerbaycan Elmler Akademiyası Metbesi, 1998, 52.

³³ Akif Nağı, *Qarabağ Mühəribəsi*, Bakı: Elm Neşriyatı, 2009, 26.

³⁴ Yurii Pompeyev, *Krovavıy Omut Karabaxa*, Bakı: İzdatelstvo Azerbaydjan, 1992, 83.

³⁵ Budakov, *Tarixi Heqiqetin Soyqırımı*, 32.

Azerbaycan köyünden 250 bin Azerbaycanlı Ermenistan'dan sınır dışı edildi. Azerbaycanlılara ait 51 bin ev, 165 kolhoz emlakı, insanların hayvanları Ermeniler tarafından yağmalandı.³⁶ Ermenistan yönetimi Azerbaycanlıların soykırımı ve etnik temizliği aksiyasını sona erdirdikten sonra, kültürel katliam gerçekleştirmeye başladılar ve Türk menşeli isimleri Ermeni isimleri ile değiştirdiler. Azerbaycanlılar köylerinin isimlerini değiştirmeye başladı. Şimdiye kadar Ermenistan'da 702 Azerbaycan yerleşimi yeniden adlandırılmıştır. Son olarak, Ermeni teröristleri 100 yıllık planlarının bir bölümünü gerçekleştirdiler ve tarihi Azerbaycan topraklarında mono-etnik Ermeni devleti kurdular.

Karabağ'ın İşgali

Ermenistan'dan Azerbaycanlıların tehciri bittikten sonra ermeniler hedeflerini Karabağ'a yönelttiler. Sadece bir işare bekliyorlardı ve kısa sürede bu niyetlerine ulaştılar. 16 Kasım 1987'de, M. Gorbaçov'un danışmanı olan Ermeni akademisyen Aganbekyan, Paris'teki "İnterkontinental" Otel'de Dağlık Karabağ gazetecilerinin önünde bir konuşma yaptı. Humananite gazetesi bu konuşmayı 18 Kasım'da yayımladı: "Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a iade etmekten memnuniyet duyarım. Bir ekonomist olarak, Azerbaycan'dan ziyade Ermenistan'la daha fazla bağlantılı olduklarını düşünüyorum. Bu konuda bir öneride bulundum ve umarım bu fikir uygulanacaktır."³⁷ Bu bildiri Karabağ üzerine tüm dünya Ermenilerinin saldırısı için ilk resmi sinyal oldu. Bu olaydan sonra Gorbaçovlar ailesi Amerika'da olurken Amerika Ermeni topluluğu Raisa Maksimovna Gorbaçova'ya Amerika ressamı İnok Klouso'nun "Dünyanın Haritası" ve Ayvazovski'nin "Petersburg" eserlerini hediye etmişlerdi. Ayrıca, pırlantadan yapılmış değerli bir bileklik de bağışlanmıştı. Moskova'ya dönen Gorbaçov ve eşi sanat eserlerini devlet müzelerine teslim ettiler. Bileziği ise sakladılar. Ancak bir yıl sonra, Aralık 1988'de, Ermenistan'daki bir depremde İrevan'a gelen Gorbaçov ve eşi yerel halk tarafından hoş karşılanmadı. Sloganlardan birinde bu kelimeler yazılmıştır: "Raisa, bileziği geri ver!" 11 Aralık da Moskova'ya dönen Gorbaçov'lar ailesi basında ifşa olunacağından korkuyor ve 12 Aralık Raisa Maksimovna bu bileziği "Gosohrana" devretti.³⁸

³⁶ Arzumanlı, *Tarixin Qara Sehifeleri, Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq*, 201.

³⁷ Paşayev, *Ermenilerin Azerbaycan Halkına Karşı Arazi İddiaları, Soyqırımları ve Deportasiyalar*, 99.

³⁸ Eyruz Memmedov, *Ermenilerin Sumqayıtda Qanlı Aksiyası*, Sumqayıt: Nur, 2010, 168.

Burada bazı sorular ortaya çıkar. Bu hediye neden bir yıl önce devlete bağışlanmadı? Bu hediyeler bir şekilde Ermeni cemaati tarafından mı verildi? Yoksa karta Dağlık Karabağ konmuştur? Evet, Gorbaçov Aralık 1987'de hala Amerika'dayken, o bölgedeki Ermeni cemaati neredeyse onayını aldı. Bu toplantıdan sonra Ermeni siyasetçiler Dağlık Karabağ'da çalışmaya başladı.

Ermeniler 20 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesini karara aldılar.³⁹ Bu karar merkez tarafından derhal cevaplandı. 17 Haziran 1988 tarihli "İzvestiya" gazetesi, Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti oturumunun kabul edildiğini ve Dağlık Karabağ Ermeni nüfusunun zor durumda yaşadığı söylendi. SSCB Anayasası'nın 70. maddesine, ulusal özerkliğin serbestçe ifade edilebilmesi hakkına ilişkin olarak, Dağlık Karabağ'ın Ermeni SSC'ne dahil olmasına izin verildi.⁴⁰ Bu yönde Azerbaycan'da siyasi protesto gösterileri başladı. Bakü'de, bir grup öğrenci, işçi ve entelektüel, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu belirten posterlerle kentin üst kısmında yer alan Bilimler Akademisi'nden Yüksek Sovyet binasına yürüdü. bu nedenle Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin 11. Yıldönümü kararı reddetti ve şunları söyledi: "DKÖV'nin Azerbaycan SSR-in terkiibinden çıkarılarak Ermenistan SSC bünyesine verilmesi mümkün değildir."⁴¹ İstediklerinin verilmediğini gören Ermeniler, her zamanki gibi terörizme el attılar. Genel olarak Karabağ savaşının ilk aşamalarında Ermeni devleti, devam eden askeri savaştan önce "aktif" bir terör politikası izlemiş ve Ermeni teröristlerinin savaşa katılımını desteklemiştir. Bu nedenle, Dağlık Karabağ'a ASALA terör örgütünün - Lübnan'da iç savaş sırasında (1975-1989 yılları) askeri operasyonlarda yer alan ve deneyimleri olan - üyelerini davet ettiler.⁴² Dağlık Karabağ'da terörün başlıca silahları dışarıdan taşnaklar tarafından getirildi.⁴³ 1988 yılının Ağustos ayında Ermeni teröristler, Karabağ'ın Hankendi ilçesinde Azerbaycan mahallelerini ve nüfusu yaktılar. Ermeni polisleri ve makamlar teröristlere açıkça şefaatt ettiler ve hiçbir müdahale etmediler. Azerbaycan nüfusuna bir ultimatoom verildi ve yerlilere şehirlerini terk etmeleri için zaman verildi. Karabağ terör örgütü ideologlarından V.Vardanyan, Ermenilerin

³⁹ Bahtiyar Ahmedov, "Göyçe Mahalinda Yaşayan Azerbaycanlıların Diskriminasiyasi ve 1988-1989-cu iller Deportasiyasi", *Geostrategiya* dergisi, Mart - Aprel № 02 (38),(2017): 56-60.

⁴⁰ "İzvestiya" Gazetesi, 17 Haziran (1988)

⁴¹ "Komunist" Gazetesi, 17 Haziran (1988)

⁴² Salman Askerhanov, "KtoVoyuetProtivAzerbaydjana", *MneniyeJurnal*, №2(4), (1998): 18-28.

⁴³ Çapay Sultanov, *Naşestviye*, Baku: Nauka, 2004, 152.

Azerbaycanlılara duyduğu nefreti şöyle açıkladı: "Azerbaycanlılardan Ermenilere kardeş olmaz... Ermeni elinde silahla gezmeli ve nerede Türk gördüyse öldürmeli."⁴⁴ Bakü ve Dağlık Karabağ bölgelerinde Ermeni vahşetine yönelik şiddetli protesto gösterileriyle başlayan konuşmalar Kasım ayında kitlesel ve sınırsız mitinglere dönüştü. Halkın iradesini açığa vuran, 18 Kasım - 5 Aralık 1988 tarihlerinde Bakü Özgürlük Meydanı'ndaki kesintisiz mitinge yüz binlerce insan katıldı. Miting 4 ve 5 Aralık'ta Sovyet ordusu tarafından dağıtıldı, yüzlerce insan yaralandı ve binlerce kişi tutuklandı. Ancak Azerbaycan halkının iradesini kırmak imkansızdı. Halk Ermenistan'ın agresif politikasının önlenmesini talep ediyordu.⁴⁵ Durumun bu tür karmaşık olması aslında hiç Gorbaçov'unda işine gelmiyordu. 12 Ocak 1989'da Gorbaçov, Moskova'nın doğrudan kontrolü altında bulunan Dağlık Karabağ'ı dışladı ve bölgenin doğrudan kontrolü için Özel Komite belirlendi ve Ermeni yanlısı bir siyasetçi olan Arkadi Volski bu organın başına atandı. Moskova bir sonraki aşamada Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a transferini hızlandırma sürecini hızlandırmak için adım attı. Volski Azerbaycan'ın milletvekili olsa da ve teorik olarak bölücülüğü eleştirilse de pratik olarak Ermenilerin planlarını gerçekleştiriyordu. Komitede 5 Rus, 2 Ermeni ve sadece 1 Azerbaycanlı vardı.⁴⁶ Volski Hankendine gelen gündün silahlı Ermeni takımlarını himaye ediyor ve Azerbaycan Türklerinin çıkarılıp kovulması için elinden geleni yapmaktaydı. 1989 yılında 9 Temmuz'da Dağlık Karabağ'daki "Karabağ hareketi" ile Ermenistan'daki "Karabağ" örgütünün Hankendi'nde ortak toplantısı düzenleniyor. Toplantıda, Azerbaycanlılara karşı provokasyonları güçlendirmeye ve derhal hareket etmeye karar verdiler.⁴⁷ O gün, Hankendi yakınlarındaki Kerkicahan köyü Ermeni teröristler tarafından yakıldı. Eylül sabahı Ermeniler "Miasum" (Birleşme) hareketi için çağrıda bulunuyorlar ve başkan olarak Robert Kocharyan'ı seçtiler. Daha sonra Ermeniler sahada aktif terörist faaliyette bulunmaya başladılar. Nahçıvan'a ve diğer şehirlere giden trenlerin patlatılması trafiği felç etmiştir.⁴⁸ Moskova açıkça Ermenileri destekleyerek hem de Azerbaycan halkının ciddi direniş etmeyeceğini ümit ediyordu. Azerbaycan tarafını yalancı vaatlerle sakinleştirmeye çalışıyordu. Fakat düşmanlar yakında yanıldıklarını anladılar. 1989 Temmuz 16 da halkın örgütlü kurumu olarak Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) oluşturuldu. Ebülfez Elçibey AHC'nin Başkanı seçildi, bir sıra tanınmış aydınlar, genç

⁴⁴ Vardanyan: <<http://karabakh.org/ethnic-cleansing-1987-94/the-horros-of-last-invasion/>>, (08.07.2019).

⁴⁵ Ziya Bunyadov, *İstoriya Azerbaydjana po Dokumentam i Publikasijam*, Bakı: Elm, 1990, 197.

⁴⁶ Niyaz Hacıyev, *Dağlıq Qarabağın Tarixinden Senedler*, Bakı: Genclik Neşriyatı, 2005, 124.

⁴⁷ "Bakinskiy raboçiy" gazetesi, 16 Haziran 1989.

⁴⁸ "Bakinskiy raboçiy" gazetesi, 17 Haziran 1989.

bilim adamları İdare Heyetine dahil oldular. AHC hem toplumsal direnci oluşturuyor hem de gönüllülerden oluşan gruplar kurarak cephe bölgesine gönderiyordu.⁴⁹O yılın sonbaharında, İçişleri Bakanlığı bünyesinde Özel Amaçlı Milis Tugayı kuruldu. Komutan Rövsen Cavadov'un yönettiği emir, ilk dönemde yaklaşık 3.000 savaşı içeriyordu.⁵⁰ Ermenilerde aynı yılın 2 Eylül'ünde sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" olarak adlandırılan örgütlenme ilan edildi. Ermenistan, işgal gerçeğini gizlemek için bunu yaptı. 15.000 kişilik Ermeni silahlı kuvvetleri "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti Öz Savunma Kuvvetleri" adı altında toplandı ve daha sonra "DKC Savunma Ordusu" olarak adlandırıldı. Azerbaycan, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ın "bağımsızlığını" manipüle etmesine cevaben 26 Kasım'da bu bölgedeki özerkliği ortadan kaldırdı.⁵¹Ermeniler Azerbaycan Türklerini Dağlık Karabağ'dan çıkarmak için geniş çaplı operasyonlara başladılar. Moskova'daki askeri güçlerde bu operasyonlara dahil oldu. Ermeniler Hocavend (Martuni) bölgesindeki yerleşim bölgelerine saldırdılar. Bu savaşlar sonucunda Ermeniler, Azerbaycan'ın nüfusu olan Dağlık Karabağ köylerinin büyük çoğunluğunu işgal etti. Şuşa ve Hocalı tam kuşatma durumuna düştüler, sadece hava ulaşımı kullanarak iletişim tutuluyordu. Bu dönemde Sovyetler Birliği hızla çökmekteydi. Böyle bir durumda 1991 ekim 18'de Azerbaycan SSCB Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilmiş "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklaliyeti" Anayasa maddesine göre Azerbaycan SSCB'nin yönetiminden çıkarak bağımsızlığını ilan etti.⁵²8 Aralık 1991'de, Slavlar Rusya, Ukrayna ve Belarus Cumhuriyeti, Brest kenti yakınlarındaki "Belovejsk" Anlaşması'nı imzaladılar. Bu kapsamında, Bağımsız Devletler Topluluğu kuruldu. O yılın 21'inde, eski SSCB'ye üye olan ve bağımsızlıklarını ilan eden 11 cumhuriyet lideri, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulmasını ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin varlığına son verilmesi ile ilgili karar kabul ederler ve Alma-Ata anlaşması imzalarlar.⁵³ Bu anlaşmadan sonra Rus askeri kuvvetleri Dağlık Karabağ'dan çekilmeye başladı. Ancak askeri birlikler Ermeni birliklerine silah, teçhizat ve mühimmat veriyordu. Ermenilerin emrinde olan yalnızca 81. harekât alayında 10 zırhlı araç ve 1.000 'den fazla silah bulunuyordu. 1988-1991 yılları arasında Dağlık Karabağ'da Ermeni teröristler tarafından gerçekleşen 2559 çarpışma, 315 silahlı saldırı,

⁴⁹ Elçibey: <http://republic.preslib.az/az_a3.html>, (10.07.2019).

⁵⁰ Cavadov: <http://polemik.az/oxu/124518/1995_ilin_bu_gunu_polkovnik_omon_komandiri_rovsen_cavadov_vefat_edib_>, (09.07.2019).

⁵¹ Aleksandr Merejko, *Problema Naqornoqo Karabaxai Mejdunarodnoye Pravo*, Kiev: İzdatskiy Dom Dimitriya Buraqo,2013, 34.

⁵² "Halk" gazetesi, 27 Kasım 1991.

⁵³ "Halk" gazetesi, 24 Aralık 1991.

1388 yangın kaydedildi. Bunun sonucunda 514 kişi öldü, 1318 kişi yaralandı, 119 kişi tahrip edildi ve 1134 kişi Ermeni teröristleri tarafından imha edildi.⁵⁴ Bağımsızlığından bu yana, Azerbaycan Cumhuriyeti birçok cephede savaşmak zorunda kaldı. Hem aktif askeri faaliyetler hem Ermeni terörizmi hem de Ermenilerle doğrudan ilişkisi olan Hristiyan misyoner gruplarla farklı şekilde savaşmak zorundaydı. Bir yandan, 8 Aralık 1991'de Sovyetler Birliği Belovejsk Antlaşması sonucunda resmen iflas etti. Böylece, Karabağ çatışması iki bağımsız devlet arasındaki bir savaş olarak sürdürülmekteydi. O zamana kadar Ermenistan Dağlık Karabağ iddiasını farklı isimler altında gizlemeye ve çatışmayı yerel Ermenilerin hareketi olarak sunmaya çalışıyordu. Ermeniler artık sadece terör eylemleri gerçekleştirmemekteydiler, hem de Azerbaycan'a karşı açık şekilde askeri operasyonlar başlatmışlardı. Askeri operasyonlar doğrudan Ermenistan Savunma Bakanlığı tarafından yönetiliyordu. Dağlık Karabağ'da "Ermenistan'ın seferi köprüsü" adı verilen bir askeri birlik yerleştirilmişti. Diğer tüm askeri güçler ve terörist gruplar bu birliğe bağlıydı. Ermeni silahlı kuvvetleri Rusya'nın yardımıyla kuruldu ve tüm önemli siyasi ve askeri kararları Rusya ile beraber almaktaydı. Rusya Federasyonu Başkanı B.Yeltsinin ve etrafındakilerin aktif desteğiyle, Ermeniler Azerbaycan'a karşı saldırganlıklarını genişletti. Rusya, bölgeyi kontrol altında tutmak için Ermenistan'ın Azerbaycan aleyhindeki iddialarını kullandı. Ermenistan, ise politikalarını Rusya'nın çıkarlarına uyarlayarak, toprak taleplerini yerine getirmek için bu ilişkilerin kullanımını en üst düzeye çıkarmaya çalışmıştır. Bu nedenle, Azerbaycan Cumhuriyeti, Rus-Ermeni ittifakına karşı toprak bütünlüğünün restorasyonu için mücadele etmek zorunda kaldı.

Karabağda sivil nüfusa karşı soykırım yapan Ermeni teröristlerin komutanı, Avrupa'daki "ASALA'nın Devrimci Hareketi" grubunun başkanı Monte Melkonyan'dı. Melkonyan'ın erkek kardeşi Markar Melkonyan, 2005 yılında New York'ta yayınlanan "The Way of The My Brother" adlı kitabında Karabağ soykırımını hatırladı: "Karabağ uğruna verilen savaş Montenin resmi komutan olarak görev komuta ettiği ilk savaştı ve görüldüğü gibi başarılı geçmişti. Ermeni askerleri köyün genelinden alınmış 38 rehineyi öldürdüler ve kuyuya attılar. Tüm rehinelere ilk önce vurdular, daha sonra bıçakla doğramaya başladılar. Vatansızlık çetesinin beş üyesinden biri olan Edo, "Şram" lakaplı, birkaç yaralı askerin üzerine benzin döktü ve üzerine kibrit attı".⁵⁵

⁵⁴ Hacıyev, *Dağlık Qarabağın Tarixinden Senedler*, 141.

⁵⁵ Monte Melkonyan, *My Brothers Road*, Nyu-York: Tauris, 2005, 213.

Şubat ayının ilk yarısına kadar Ermeniler Şuşa Hocalı yolunu ve Şuşa çevresindeki çevre yerleşim yerlerini ele geçirdiler. Hocalı şehri tamamen kuşatıldı ve hava taşımacılığı ile olan ilişkileri kesildi. 25-26 Şubat 1992 gecesi Ermeni silahlı kuvvetleri Hocalı şehrini işgal ettiler.⁵⁶ Zori Balayan 1995 yılında yayınlanan "Cennetle Cehennem arasında" adlı kitabında Hocalıda gerçekleşen soykırım hakkında böyle konuştu: "Biz Haçaturla ele geçirdiğimiz eve girerken askerlerimiz 13 yaşında bir Türk çocuğunu pencere çivilemişler. Türk çocuğu çok gürültü çıkarmasın diye, Haçatur çocuğun annesinin kesilmiş göğsünü onun ağzına soktu. Sonra bu çocuğun derisini ve başını yüzdüm. Üzgünüm, Türk çocuğu 7 dakika sonra öldü. Ruhum, Türklerden intikamını böyle aldığı için gurur duymaktaydı. Haçatur daha sonra ölü bir Türk çocuğun cesedini doğradı ve 3 Türk çocuğuna daha aynısını yaptı. Ben bir Ermeni vatansever gibi, kendi görevimi yerine getirdim."⁵⁷ Ermeniler Ermeni terörizminin doruk noktasına 7 bin nüfuslu Hocalı kentinin sakinlerine soykırım yapmakla ulaştılar. Bu suçu işleyerek, Azerbaycan halkını terörize etmek, onları korkutmak, onlara bir son vermek, Dağlık Karabağ'da yaşama umudunu öldürmek istediler. Yazık ki, bu soykırımı gerçekleştirmekte Ermenilere Ruslarda yardım ettiler. Bu şehirde Ermenilerin ve Rusların Türklerden ne kadar nefret ettiği anlaşıldı. Demek ki, koşullar oluşursa bunlar Türkün soyunu kurutma, kökünü kesmeye her zaman hazırdırlar.

Ermeniler Hocalı faciasından sonra da vahşetlerini sürdürüyorlardı. İşgalciler 7 nisan'da Kalbacar ilinin Ağdaban köyü darmadağın ettiler. Köy tamamen yakıldı, 67 sivil insan vahşice katledildi. Aprelin 12'de Ermeniler uluslararası hukukta ağır suç sayılan bir vahşete el atarak, Şuşa'nın halkına karşı kimyasal terör uyguladılar. Bunun ardından Ermenistan silahlı birlikleri 26 Nisan'da Zengilan ilinin Kazancı ve Dereli köylerine sokuldular.⁵⁸ İşgal sonucunda 63341 Azerbaycanlı, kendi topraklarından atıldı. Ermeniler, Dağlık Karabağ'dan Ermenistan'a 20 km'lik bir koridor oluşturan Laçın'i ele geçirdi.⁵⁹ Azerbaycan'ın cephe hattındaki başarısızlığı ve protestolar ülkedeki siyasi durumu ağırlaştırdı. Azerbaycan hükümeti halkın talebi ile istifa etti. AHC, hükümetin yanlış adımlarını ve önündeki krizi izleyerek hükümetin kontrolünü ele geçirdi. İsa

⁵⁶ Hocalı: <<http://anl.az/xocali/soyqirim.htm>>, (14.07.2019).

⁵⁷ Zori Balayan, *Mejdu Adom I Rayem. Karabaxskiye Etyudi*, Moskva: İzdatelstvo Akademia, 1995, 617.

⁵⁸ Zengilan: <<http://www.azerbaijan-news.az/view-140756/Az%C9%99rbaycan%C4%B1n-%C9%99razi-b%C3%BCt%C3%B6vl%C3%BCy%C3%BC-t%C9%99min-edil%C9%99c%C9%99k>>, (10.07.2019).

⁵⁹ Laçın: <<http://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/28/48/ermenistan-azerbaycan-dagliq-qarabag-mu-naqisesi.html>>, (15.07.2019).

Gambar parlamento başkanı, Ebülfez Elçibey cumhurbaşkanı seçildi.⁶⁰ Ermenistan 1993 yılı öncesinde Rusya'nın desteği ile silahlı kuvvetlerini yüksek hazırlık durumuna getirdi. İlave genel mobilizasyon gerçekleştirildi, yeni silahlar, mühimmat ve teçhizat alındı. Ermenistan'a Ermenistan'daki Rus birliklerinin silahları verildi. Askeri operasyonların hazırlanmasında ve uygulanmasında Rus askeri uzmanları ve canlı güçler yer aldı. Azerbaycan yine bir güç krizi ile karşı karşıya kaldı. Rus provokasyonları, ordudaki yetkililer tarafından ülkenin ayrı bölgelerinde yönlendirildi. Böyle bir durumda, Ermenistan büyük güçlere sahip geniş çaplı bir istilacı saldırı başlattı.⁶¹ Bu arada, Azerbaycan'da iktidar krizi kritik bir noktadaydı. Süret Hüseyinov etrafında büyük askeri güç toplayarak Genceni tam gözüne aldı ve hükümetin istifası talebiyle Bakü üzerine yürüdü. 10 Haziran'da isyancı kuvvetler başkente yaklaşıyorlardı ve orduyu da içeren merkezi hükümet tamamen felç oldu.⁶² Bu şartlar altında, Ermenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan'daki güç krizini kullanarak işgal planlarını tamamlamak için geniş çaplı faaliyetlere başlamıştır. Ermeni askeri kuvvetleri, Kalbacar'ın işgalinden sonra Aghdam'a saldırı temmuz ayının 23-de Ağdam şehrini işgal ettiler.⁶³ Ön cephedeki şiddetli çatışmalara paralel olarak, güç krizi de derinleşti ve isyancılar daha sert talepler ortaya koymaya başladılar. Azerbaycan Cumhuriyeti bir iç savaş tehdidi ve bağımsızlık kaybı ile karşı karşıya kaldı. Böyle bir durumda Haydar Aliyev, iktidardaki AHC-Müsavat hükümetinin davetinin yanı sıra, halkın ısrarlı talebi ile Nahcivan'dan Bakü'ye geldi ve 15 Haziran'da hükümetin kontrolünü devraldı.⁶⁴ 1993 yılının sonunda, sınırdaki durum biraz değişti. Azerbaycan'ın askeri-politik liderliği bazı önemli tedbirler aldı. Merkezi komuta ve kontrol sistemi geliştirildi, eğitim merkezlerinde ve depolama alanlarındaki savaş eğitimi seviyesi artırıldı. Azerbaycanlı subayların Ulusal Ordu'ya çevrilmesi süreci yoğunlaştı. 2 Kasım itibaren Milli Ordu'ya gönüllülerin yaygın toplanmasına başlandı. Ekim 1993'ten Mayıs 1994'e kadar Silahlı Kuvvetlere dört çağrı yapılmıştır. Silah ve teçhizat yurt dışından ithal edildi, çok sayıda yabancı ülke ile askeri işbirliği genişletildi. Bu önlemlerin bir sonucu olarak, Milli Ordunun savaş yeteneği önemli ölçüde artmıştır.⁶⁵ İşgalci Ermeni devletin iç kaynakları

⁶⁰ Demet Acar, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi“, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, No: 8, (2005): 118-120.

⁶¹ Şuhrat Salamov, *Karabax voyna idey: Nasionalizm-Terrorizm-Genosid*, Tbilisi: Gerorgia Press, 2016, 44.

⁶² Süret: <<https://www.azadliq.org/a/450613.html> İyun 04, 2019 >, (15.07.2019).

⁶³ Rövsen Novruzov, Qarabağ: “Eçmiedzin”in Mexfi Qrifi Altında, Bakı: Çıraq, 2012, 172.

⁶⁴ Acar, “Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, No: 8, (2005): 118-120.

⁶⁵ Milliordu: <<https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-prezidentinin-yeni-yaradilmis-xususi-saytindaki-bolumdeordumuzun-gucu-11714.html> 22 AVQUST 2013 09:00 >, (15.07.2019).

defalarca gerçekleştirilen çağrılar sonucunda hayli tükenmişti. Bu yüzden yurtdışından daha fazla paralı asker almaya çalışıyorlardı. Bu dönemde Rusya'nın Ermenistan'da bulunan 127. motorlu tümeni ve sınır birlikleri askerlerinin anlaşma uyarınca Ermeni ordusuna katılımı halleri artmıştır. Paralıların sayısı hayli artmıştı: 1993 Kasım Karabağ'da Rusya'nın Pasifik donanması deniz piyade taburunun 480 eski askeri, ABD, Avrupa, Ortadoğu'daki Ermeni diaspora teşkilatlarının gönderdikleri 870'den fazla paralı asker, Kuzey Kafkasya'dan getirilmiş 1200 kadar kazak Ermeniler tarafından savaşıyordu. Araştırmamıza göre, Ermenistan'daki "ilk gönüllü Arap Hristiyan grubu", Azerbaycan topraklarının işgalinde ve doğal kaynakların üçüncü bir ülkeye aktarılmasında aktif rol oynamıştır.⁶⁶ Ermeni ordusunun durumu zaten kötü durumdaydı. İşgalci Ermenistan ordusunda moral-psikolojik durum kriz noktasına ulaştı, toplu firar, savaşlarda katılımdan imtina geniş hal aldı. Ermeniler grup şeklinde esir gibi Azerbaycan tarafına geçmeye başladılar. Ermeni askeri komutanı, saldırı operasyonlarının askıya alınmasını ve savunma konumuna geçmesini emretmek zorunda kaldı.⁶⁷ 4-5 Mayıs 1994'te, BDT milletvekilleri Bişkek'te bir araya geldi. Toplantıya Dağlık Karabağ parlamentosu başkanı Karen Baburyan da davet edildi. Burada "Bişkek protokolü" denilen belge hazırlandı. Görüşmelere Azerbaycan Parlamentosu Başkan Vekili Celilov katıldı, ancak ülkenin yönetiminin rızası olmadan imzalamayacağını belirtti. Kazimirov, Aliyev'in katılımıyla özel bir toplantıda hazırlanan belgeyle birlikte Bakü'ye geldi ve uzun süren tartışmaların ardından bir anlaşmaya varıldı. 9 Mayıs'ta ateşkes, 10 Mayıs'ta Azerbaycan Savunma Bakanı Mammadov, Ermenistan Savunma Bakanı S.Sarkisyan ve Dağlık Karabağ silahlı kuvvetlerinin başı Babayan tarafından imzalandı. 12 Mayıs'ta ateşkes yürürlüğe girdi. Bundan sonra, Rusya Savunma Bakanı Graçev, bölgedeki Rus askeri kuvvetlerinin konuşlandırılmasıyla ilgili anlaşmada öngörülen maddeyi yerine getirmeye çalıştı. Ancak Azerbaycan, Rusya'nın bu tehlikeli inisiyatifi uygulamasına izin vermedi.⁶⁸ Ermenistan işgalci savaş sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ bölgesini ve çevresindeki 7 bölgeyi işgal etti. Ermenistan, Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerden gelen Ermeni işgalcileri bir milyona kadar Azerbaycan Türk'ünü yerinden etti ve ülke içinde mültecilere dönüştürdü. Savaş sırasında Ermenistan'ın işgal ettiği 890 kasaba, köy ve yerleşim yeri, 102.000 konut, 7.000 kamu binası, 693 genel eğitim

⁶⁶ Novruzovlu, *Qarabağ: "Eçmiedzin" inmexfi qrifi altında*, 249.

⁶⁷ İsmət Miroğlu, „Qerbin iç üzü heqiqet güzgüsünde“, *Türkiye Qezeti*, 21 aprel, (1993): 5.

⁶⁸ Asger Abdullayev, *Ermenistanın Azərbaycana Qarşı Tecavüzündən Bezi Meqamlar*, Bakı: İqtisad Universiteti Neşriyatı, 2011, 430.

okulu, 695 sağlık merkezi, 800 km otoyol, 160 köprü, 23.000 km su boru hattı, 156.000 hektarlık ekim alanı, 464 tarih anıtları ve müzeler yandırıldı, yıkıldı. Ayrıca Azerbaycan'ın cıva, obsidien ve perlit rezervlerinin yüzde 35-60'ı, inşaat ve cephe malzemelerinin yüzde 35-60'ı, orman fonunun yüzde 23,8'i, su kaynaklarının yüzde 7,8'i vb. işgal altındaki bölgelerde kaldı. Orada ayrıca 2 koru, 3 yasaklık, 3 büyük su deposu da bulunmaktadır. Ön tahminlere göre, savaşın sonucunda Azerbaycan 60 milyar dolarlık bir zarar gördü.⁶⁹ Ateşkes belgesinin imzalanmasından bir hafta sonra Ermeniler Bakü metrosunun "20 Ocak" istasyonunda patlama gerçekleştirdiler. Patlamada 14 kişi öldü, 49 kişi yaralandı. Soruşturma, patlamanın terörist ayrılıkçı örgüt Sadval tarafından Ermenistan istihbarat teşkilatları yardımıyla yapıldığını ortaya çıkardı. Mahkemede saptanmıştır ki, 1992 yılında Ermenistan'ın istihbarat servisleri "Sadval" yönetimi ile Azerbaycan topraklarında terör operasyonlarının finansmanı hakkında anlaşılabilir. 3 Temmuz'da, Bakü Metrosu'nun "28 Mayıs" ve "Gençlik" istasyonları arasındaki trende meydana gelen patlama sonucu 14 kişi öldü, 54 kişi yaralandı. Soruşturma sırasında bu terör eyleminin Azerbaycan vatandaşı ve Lezgi milleti Azer Aslanov tarafından işlendiği ortaya çıktı. Aslanov, askeri operasyonlar sırasında Ermeni özel kuvvetleri tarafından ele geçirildi. Ermeni ayrılıkçılığının ideologlarından biri olan Zori Balayan ve eski Cumhurbaşkanı Robert Kocharyan'ın Aslanov'un hazırlığına şahsen katıldığı da soruşturmada ortaya çıktı.⁷⁰ Genel olarak Ermenistan, Azerbaycan topraklarını işgal ederken terör eylemlerini yaygın olarak kullanmıştır. 1988-1994 döneminde, Ermenistan'ın 32 Özel Kuvvetleri ve Terör Örgütü, Azerbaycan'da 1 uçak, 5 şehirlerarası tren, 3 metro treni, 1 feribot, 6 otobüs, 3 helikopter olmak üzere 32 terör eylemi gerçekleştirmiştir. Bu terör eylemleri sonucunda kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere 2.000'den fazla sivil hayatını kaybetti. Azerbaycan kolluk kuvvetleri 100'den fazla Ermeni teröristini ceza mahkemelerine sevk etti. Ermenistan, 14 Aralık 1973 tarihinde Birleşmiş Milletler Terörle Mücadele Yasasının Önlenmesi ve Cezalandırılması ve 23 Eylül 1973 tarihli Yasadışı Sivil Havacılıkla Mücadele Sözleşmesini kabul etmiştir. 12 Aralık 1949 tarihli 8 Aralık 1977 tarihli Cenevre Sözleşmesine Ek Protokol ve 9 Aralık 1994 tarihli Uluslararası Terörizmin Ortadan Kaldırılmasına İlişkin BM Deklarasyonu ve diğer normatif eylemler ağır şekilde ihlal edildi.⁷¹ Aktif askerî harekât Mayıs 1994'te askıya alınmasına

⁶⁹ "Azerbaycan" gazetesi, 16 Aralık (1993)

⁷⁰ EldarSemedov, *ErmeniTerroru*, Bakı: Vetən, 2005, 63-70.

⁷¹ "Halk" gazetesi, 2 Nisan (1996)

rağmen, terörist faaliyetlere devam ettiler. Bu, bir kez daha, doğrudan askeri saldırganlığın ve terörizmin, Ermenistan tarafından devlet düzeyinde uygulanan politikalar olduğunu kanıtlamaktadır. Barış düzenleme sürecinin yapay ayarı gösterir ki, askeri operasyonlara başlanmasa da Ermenistan istediği zaman yeniden devlet politikası bileşeni olarak teröre el atacak. Yukarıdaki gerçekler tüm durumun küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Dünyada geniş bir Ermeni terör ağı var ve devlet düzeyinde destek görmesi Ermenistan'ın bu yolu terk etmeyeceğini göstermektedir.

Sonuç

Birincil kaynakların ve literatürün analizi, toprak iddialarının ve Ermenilerin Azerbaycan'a karşı en baştan saldırgan olmalarının asıl amacının, Azerbaycan toprakları pahasına Ermenistan devletinin temellerini koymak ve daha sonra “Büyük Ermenistan” oluşturmak için çeşitli şekillerde genişletme arzusu olduğunu göstermektedir. 1890'da Taşnaksutyun Partisi'nin kurulmasıyla kötü niyetlerine başlayan Ermeniler, Kafkasya, Türkiye ve dünyanın diğer bölgelerinde kanlı olaylara, katliamlara ve terör faaliyetlerine başladılar. Bu kapsamda, Azerbaycan halkına karşı sistematik soykırım ve sürgün politikaları da planlanmış senaryo üzere tarih boyunca farklı aşamalardan geçilerek devam ettirilmiştir. XIX yüzyılın sonlarında, yirminci yüzyılın başlarında, özellikle 1905-1907 yıllarında Bakü'de ve diğer bölgelerde sivil Azerbaycanlılara karşı gerçekleştirilen soykırımlar, Ermenilerin çirkin ve sinsi niyetlerini gerçekleştirmek için başladıkları genel soykırım politikasının ilk aşamasıydı. 1915 yılından 1920 yılına kadar olan döneme tesadüf eden ikinci aşamada Ermenilerin silahlı Taşnak ve Bolşevik birlikleri Bakü'de ve Azerbaycan'ın birçok bölgelerinde benzeri görülmemiş soykırım suçları gerçekleştirdiler. 1918 yılı Mart-Nisan aylarında Ermeniler Bakü'de, Şamahı'da, Quba'da, Muğan'da, Lenkeran'da 50 binden fazla Azerbaycanlı katledilmiş, evlerini talan etmiş, on binlerce insanı yurt yuvasından göç ettirmişlerdir. Yalnız Bakü'de 30 binden fazla Azerbaycanlı vahşice öldürülmüş, Şamahı kazasının 58 köyü yakılmış, 1653 kadın ve 965 çocuk olmak üzere 8 binden fazla kişi öldürülmüş, Guba kazasının 122 köyü de yerle bir edilmiştir. Guba kazasında Azerbaycan Türkleri ile birlikte, etnik azınlık olan Dağ Yahudileri de soykırıma maruz kalmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra Mart 1918 olayları özel dikkat altına alınmıştı. Bu nedenle, 31 Mart günü, 1919 ve 1920 yıllarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarafından ulusal yas günü olarak ilan edilmiştir. Bununla birlikte, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı soykırımını incelemek üzere kurulan Olağanüstü Tahkikat Komisyonu, Sovyet Rusya'sının Azerbaycan'ı işgal etmesi nedeniyle çalışmalarını bitiremedi. Azerbaycan halkı Sovyet imparatorluğu içinde terörizm, katliam ve sürgünlere maruz kaldı. Sadece 1937-1938 yıllarında Stalin'in kurduğu ölüm tezgâhı çoğunluğu aydınlardan oluşan 70 bin Azerbaycanlıyı ezmiş, işkencelere maruz bırakmış, yok etmiştir. Sovyet İmparatorluğu dağılmıştır, ama

onun yaptığı kanlı felaketlerin izi tarihte kalmıştır. Etnik temizlik politikasını tamamlayan Ermeniler, 1990'lerden bu yana Azerbaycan'da terör dalgasını genişlettiler ve soykırım politikasının bir sonraki aşamasına geçtiler. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde göz diken Ermeniler artık Sovyet'lerden bağımsız şekilde ancak yine Ruslar'ın yardımı ile Azerbaycan topraklarına saldırmaya başladılar. Bu dönemde Azerbaycan'ın yeni bağımsızlık kazanması ve tam anlamıyla istikrarlı hükümetin kurulamaması Ermeniler için bir avantaj sağlamaktaydı. Bu nedenle Ermeniler Dağlık Karabağ'ın yerli halkına yönelik soykırım operasyonları gerçekleştirdiler ve onları hem topraklarından hem canlarından ettiler. Ermeniler XIX yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan toprakları hesabına devlet kurmak için gerçekleştirdikleri faaliyetlerini bugün de sürdürülmektedir. Uzun yıllar boyunca yapılan bu sinsî ve riyakâr siyasetin neticesidir ki, bazı ülkelerin parlamentoları Ermeniler'in sözde soykırım iddialarına uyararak, Ermeniler'in lehine kararlar kabul etmişlerdir. Azerbaycan'ın, Türkiye'nin, Gürcistan'ın tarihi topraklarında Andronik, Nazarbayov, Hamazasp ve isimleri tarihten iyi bilinen diğer gaddar kişilerin yönetimindeki haydut grupları tarafından yapılan toplu katliamları, insanların görülmemiş korkunç araçlarla öldürülmesini, köy ve şehirlerin harabeye dönüşmesini kapatmayı başaran Ermeni riyakarlığı uzun süredir dünya kamuoyunu aldatmaktadır. Tarihi koşullar nedeniyle, geçtiğimiz iki yüzyıl boyunca yaşanan trajedik olaylar objektif şekilde değerlendirilememiştir. Yalnızca, Azerbaycan'ın Bağımsızlık Döneminde Ermeniler'in Azerbaycan halkına karşı işlediği soykırım suçlarının objektif yasal ve siyasi değerlendirmesi yapılabilmıştır. 26 Mart 1998 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından imzalanan "Azerbaycanlılar'ın soykırımı hakkında" kararnamesi, soykırım suçunu işlemiş Ermeni milliyetçileri hakkında hukuki değerlendirmesiydi. Artık günümüzde Ermenilerin gerçekleştirdikleri soykırımlar ve insanlık suçları tüm dünyaya anlatılmaya başlanmıştır. Artık 20 yıldan fazla bir zamandır ki, Azerbaycan-Ermenistan sorununun barışçıl çözümü ile AGİT Minsk Grubu ilgileniyor. Aralık 1996'da yapılan Lizbon Zirvesi'ne katılan 54 devletten 53'ünün Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü desteklemesiyle birlikte Minsk Grubu'nun faaliyetlerinde bir canlanma yaşandı, ancak herhangi bir pratik sonuç çıkmadı. 1999 yılının Nisan ayından Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın görüşleri geçirilmeye başlandı. Bu süreç günümüze kadar halen devam etmektedir. Ama şimdiye kadar hiçbir olumlu sonuç elde edilmemiştir.

2005 yılında Avrupa Konseyi, Ermenistan Cumhuriyeti'ni işgalci bir devlet ve sözde “Dağlık Karabağ cumhuriyeti”ni ise ayrılıkçı bir rejim olarak kabul etti. Bunun da gerçek yaşamda bir sonucu olmadı. Tüm bunlarla beraber Birleşmiş Milletler Teşkilatı Güvenlik Konseyi'nin Dağlık Karabağ sorunu hakkında 4 kararı; 822 sayılı 30 Nisan 1993, 853 sayılı 29 Temmuz 1993, 874 sayılı 14 Ekim 1993, 884 sayılı 11 Kasım 1993 tarihli kararı olmasına rağmen halen sorun diplomatik olarak çözümüne kavuşturulmamış. Bu nedenle Ermenistan tarafına halen hiç bir şekilde uluslararası yaptırım uygulanmamıştır. Bu da dünya güçlerinin sorunun çözümünde ikili standartlar uyguladığına ve statükonun devam etmesinin kendi çıkarları için yarar sağladığına delalet etmektedir. Artık 25 yılı aşkın bir süredir, Azerbaycan'ın topraklarının %20'si işgal altındadır. Bu süre içinde Azerbaycan ekonomik, askeri ve diğer alanlardaki potansiyeline göre Ermenistan'ı çok çok geride bırakmıştır. 25 yılı aşkın bir süredir ki, yapılan diplomatik görüşmelerin hiçbir sonucu olmamıştır. Bu görüşmeler Ermenistan için zaman kazanmaktan başka bir şey değildir. Sorunun çözülmesi sürecinde Azerbaycan tarafı öncelikle, barış seçeneğine tercih ediyor. Ancak Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev defalarca bildirmiştir ki, Azerbaycan halkı kendi topraklarının Ermeniler tarafından işgal edilmesine, soykırım ve etnik temizlik faaliyetlerine hiçbir zaman hoş bakmayacak ve eğer diplomatik görüşmeler bir sonuç vermezse, savaşarak topraklar geri alınacaktır.

Kaynaklar

ABDULLAYEV, E., *Ermenistanın Azərbaycana Qarşı Tecavüzündən Bezi Meqamlar*, Bakı: İqtisad Universiteti Neşriyatı, 2011.

ACAR, D.Ş., “Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi”, *Karadeniz Araşdırmaları dergisi*, No: 8, (2005): 118-120.

AHMEDOV, B., “Göyçe mahalında yaşayan azərbaycanlıların diskriminasiyası ve 1988-1989-cu iller deportasiyası”, *Geostrategiya dergisi*, Mart - Aprel № 02 (38), (2017): 56-60.

AHMEDOV, E., *Ermenistanın Azərbaycana tecavüzü*, Bakı: Letterpress, 2012.

ALEKBERLİ, E., *Ermenistan Azərbaycanlılarının Tarixi-coğrafiyası*, Bakı: Genclik Neşriyatı, 1995.

ALİYEV, H., *Azərbaycan qezeti*, 28 may, (1997): 3.

ARZUMANLI, V., *Tarixin Qara Sehifeleri, Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq*, Bakı: Azərbaycan Elmler Akademiyası Metbesi, 1998.

ASKERHANOV, S., “Kto voyuyet protiv Azerbaydjana”, *Mneniye jurnal*, №2(4), (1998): 18-28.

AŞIRLI, A., “Milli Metbuatımızda 1918-ci il 31 Mart Soyqırımı” *Şark gazetesi*, 30 mart, (2016): 4-5.

BALAYAN, Z., *Mejdu Adom i Rayem-Karabaxskiye Etyudı*, Moskva: İzdatelstvo Akademia, 1995.

BAYRAMOV, A., *Tarixi facielerimiz: Deportasiya-Represya Ve Soyqırım*, Sumqayıt: Devlet Universiteti Neşriyatı, 2015.

BOURNOUTIAN, G., *A Concise History of the Armenian People*, California: Mazda Publishers, 2006.

BUDAKOV, B., *Tarixi heqiqetin soyqırımı*, Bakı: Azərbaycan neşriyatı, 2003.

BUNYADOV, Z., *İstoriya Azerbaydjana po Dokumentam i Publikasiyam*, Baku: Elm, 1990.

CHALIAND, G. ve BLIN, A., *The History of Terrorism: from Antiquity to Al Gaeda*, California: University of California Press, 2007.

HACIYEV, K., *Heyder Eliyevin Dağlıq Qarabağa Ermeni İddialarına Qarşı Mübarizesi*, Bakı: Elm neşriyatı, 2014.

HACIYEV, N., *Dağlıq Qarabağın tarixinden senedler*, Bakı: Genclik Neşriyatı, 2005.

HASANOGLU, A., *Ermeni Esirliğinde*, Bakü: Elm ve tehsil yayın evi, 2017.

İSGENDERLİ, A., *Azerbaycan Hakikatları: 1917-1920*, Bakı: Elm Neşriyatı, 2012.

KASIMLI, M., “*Ermeni meselesi*”nden “*ermeni soykırımı*”na, Bakı: Mütercim, 2014.

MANSUROV, A., *Belie pyatna istorii i perestroyka*, Baku: Yazıçı Metbesi, 1990.

MELKONYAN, M., *My Brothers Road*, Nyu-York: Tauris, 2005.

MEMMEDOV, E., *Ermenilerin Sumqayıtda Qanlı Aksiyası*, Sumqayıt: Nur, 2010.

MEMMEDOV, N., *Azerbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayeti İyun 1941-Dekabr 1950-ci illerde*, Bakı: Elm Neşriyatı, 2006.

MEMMEDOVA, H., *Azerbaycan Halk Cümhuriyyəti Dövründe Yuxarı Qarabağda Siyasi Veziyyət: Ermeni Terrorizminin Güclenməsi*, Bakı: Nağıl Evi Neşriyatı, 2006.

MEREJKO, A., *Problema Naqornoqo Karabaxa i Mejdunarodnoye Pravo*, Kiev: İzdatelskiy Dom Dimitriya Buraqo, 2013.

MİROĞLU, İ., “*Qerbin İç Üzü Heqiqet Güzgüsünde*”, *Türkiye qezeti*, 21 aprel, (1993): 5.

MUSTAFA, N., *İrevan Guberniyasında Azerbaycanlıların Soykırımı*, Bakı: Elm Neşriyatı, 2017.

MUSTAFAYEV, R., *Prestupleniya Armyanskikh Terroristiçeskih i Banditski formirovaniy protiv çeloveçestva (XIX-XXI vv.)*, Baku: Elm Neşriyatı, 2002.

NAĞI, A., *Qarabağ Müharibəsi*, Bakı: Elm Neşriyatı, 2009.

NECEFOV, B., *Düşmenin İç Üzü*, Bakı: Çaşioğlu Neşriyatı, 2006.

NERİMANOğLU, K.V., *Büyük Felaket*, İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2012.

NOVRUZOđLU, R., *Qarabağ: "Eçmiedzin" in Mexfi Qrifi Altında*, Bakı: Çıraç, 2012.

PAŞAYEV, A., *Ermenilerin Azerbaycan Halkına Karşı Erazi İddiaları, Soyqırımları ve Deportasiyalar*, Bakı: Çaşioğlu Yayın Evi, 2011.

POMPEYEV, Y., *Krovaviy Omut Karabaxa*, Bakı: İzdatelstvo Azerbaydjan, 1992.

REHİMOğLU, H., *Silinmez adlar, sağalmaz yaralar*, Bakı: Azerneşr, 1997.

RESULZADE, M.E., *Bakı ve Azerbaycan Tarixine dair Eserler*, Bakı: Qanun Neşriyatı, 2013.

SALAMOV, Ş., *Karabax Voyna İdey: Nasionalizm-Terrorizm-Genosid*, Tbilisi: Gerorgia Press, 2016.

SEMEDOV, E., *Ermeni Terroru*, Bakı: Vetən, 2005.

SEMEDOV, V., *Xocalıya Edalet*, Bakı: AMEA, 2014.

SULEYMANOV, M., *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Harb Tarihi*, Tehran: Yayın yeri yok, 2014.

SULTANOV, Ç.A., *Naşestviye*, Bakı: Elm, 2004.

ŞAHNAZARYAN, M.L., *Xodjalinskoye Delo: Osoboya Papka*, Erevan: İzdatelsva, 2003.

YAKUPLU, N., *Bakının Kurtuluşu*, Bakı: Adiloğlu Neşriyatı, 2008.

YUCCER, N., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dađistan Harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Basın Evi, 1996.

"AZERBAYCAN" gazetesi, 16 Aralık (1993)

"BAKİNSKİY RABOÇI" gazetesi, 16 Haziran (1989)

"HALK" gazetesi, 27 Kasım (1991)

"KOMUNİST" Gazetesi, 17 Haziran (1988)

"DİRÇELİŞ – XXI ASR" dergisi №48, (2002)

"HALK" gazetesi, 2 Nisan (1996)

"HALK" gazetesi, 24 Aralık (1991)

"İZVESTİYA" Gazetesi, 17 Haziran (1988)

Arşiv Kaynakları

ARDA - Azərbaycan Respublikası Dövlət Arşivi- Fond, Siyahı, İş, Vereq

ARPIİSSA-Azərbaycan Respublikası Prezidentin İşlər İdaresinin Siyasi Sənədlər Arşivi

ARDA, f. 895, siy.1, iş 299, ver. 8-12

ARDA, f. 100, siy. 2, iş 650, ver. 9-10

ARDA, f. 1061, siy.1, iş 95 ver. 106-107

ARDA, f. 379, siy. 3, iş 73 ver. 135

ARDA, f. 411, siy. 33, iş 112 ver. 55-57

ARDA, f. 411, siy. 9, iş 601 ver. 191

ARPIİSSA, f. 1, siy. 74, iş 124: 58-59

ARPIİSSA, f. 1, siy. 222, iş 48: 1-2

İnternet Kaynakları

1905-1906: <<http://qmkd.gov.az/az/pages/1.html>>, (06.09.2019)

CAVADOV:<http://polemik.az/oxu/124518/1995_ilin_bu_gunu_polkovnik_omon_komandiri_rovsen_cavadov_vefat_edib_>, (09.07.2019)

ELÇİBEY:<http://republic.preslib.az/az_a3.html>, (10.07.2019)

HOCALI:<<http://anl.az/xocali/soyqirim.htm>>, (14.07.2019)

LAÇIN:<<http://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/28/48/ermenistan-azerbaycan-dagliq-qarabag-munaqisesi.html> >, (15.07.2019)

MILLIORDU:<<https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-prezidentinin-yeni-yaradilmis-xususi-saytindaki-bolumdeordumuzun-gucu-11714.html> 22 AVQUST 2013 09:00 >, (15.07.2019)

SOYKIRIM:<<http://milliarxiv.gov.az/az/mart-hadiseyi-elimesi> >, (23.06.2019)

SÜRET:<<https://www.azadliq.org/a/450613.html> İyun 04, 2019 >, (15.07.2019)

VARDANYAN:<<http://karabakh.org/ethnic-cleansing-1987-94/the-horros-of-last-invansion/>>, (08.07.2019)

Zengilan:<<http://www.azerbaijan-news.az/view-140756/Az%C9%99rbaycan%C4%B1n-%C9%99razi-b%C3%BCt%C3%B6vl%C3%BCy%C3%BC-t%C9%99min-edil%C9%99c%C9%99k> >, (10.07.2019)